

dc_77_10

MONOK ISTVÁN

**A magyarországi főnemesség könyves műveltsége
a XVI-XVII. században**

Értekezés a
Magyar Tudományos Akadémia doktora
cím elnyeréséért

TÉZISEK

Szeged-Eger-Chatou
2010

A dolgozat tartalma

El szó

Nemesi udvar és könyvkultúra Magyarországon a XVIóXVII. században ó az interpretáció lehet ségei

A nemesség könyves m veltségének forrásai

Királyi udvar ó fejedelmi udvar

F nemesi könyvtárak

Az Istvánffy-könyvtár Vinicán és Paukovecen

A Mikulich-könyvtár Belecen

A Zrínyi család könyvtárai Csáktornyán

A Bánffy család alsóindvai udvara és könyves m veltsége

A Batthyány család németújvári udvara és könyves m veltsége

A Nádasdy család sárvári és pottendorffi udvara és könyves m veltsége

Az Esterházy-könyvtárak Lakompakon, Fraknón és Kismartonban

A Thurzó család könyvtárai

A Pálffyak könyvei

Az Illésházy-könyvtárak

A Czobor család könyvei

Majthényi György könyvei Kesselk n

A Révay család könyves ügyei

Az Ostrosith-könyvtár Illaván

A Berényi család könyvtára Karancsberényben(?), könyveik Temetvényen

A Forgách család könyvtárai

A Rákóczi-könyvtárak

Pázmány Miklós könyvei

A Balassa család könyvei

Csáky István könyvtára

A Thököly család könyvei

A Szirmay család könyvtárai

Bercsényi Miklós könyvtára Ungváron

Összegzés

Felhasznált szakirodalom

Rövidítések

A dolgozat tartalmi összefoglalása, tézisek

A XVIóXVII. századi magyarországi arisztokrácia könyvtárainak és olvasmányom veltségének számbavételekor természetesen módon kettős korláttal kellett számolnom. Az egyik a forráshelyzet, a másik a saját olvasottságom, felkészültségem. Az utóbbi azért fontos, mert a feltárt dokumentumok megközelítését, elemzési módját meghatározó tényező. Miután az ismert források jelentős részének felkutatásában magam is részt vettem, a forrásközeliségben eltöltött évtizedek alatt megtanultam kötni az adatokhoz. Nem egy-egy eszmei áramlat megjelenésének igazolásához próbálok adatokat gyűjteni, hanem fordítva, az adatok tartalmának megismeréséhez kísérelem meg az elméleti ismereteket megszerezni. Mindezt azzal a mottóval, amelyet tanulmányom elején idéztem. *A könyvről, és nem a szövegről beszélni* könnyebb, de egyben nehéz is. Folytonos a csábítás, hogy egy-egy szellemi áramlat megjelenésekor elmerüljön az ember annak megismerésében, elemzésében, ám ez az út veszélyes, a megismert jelenségek között kedvencek lehetnek, vagyis jelentőségüket túlértékelhetjük, ha nem vesszük komolyan az adatok figyelmeztetését.

A forráshelyzet távolról sem mondható ideálisnak. A fő nemes családok ingó vagyonának összeírása nem bírt akkora jelentőséggel, mint a szegényebb társadalmi rétegekhez tartozók esetében. Ráadásul a Mohács utáni két évszázadban a hivatali írásbeliség rendszeressége nem hasonlítható a Habsburg Birodalmon belüli időszakéhoz, és a jelzett időszakban az ország többször hadmívelleti területté vált, vagyis a levéltári anyag pusztulása már a korban jelentősnek mondható. A XVIII. századtól kezdődő levéltári rendezések, iratselejtezések, továbbá a tizedesetek, majd a második világháború, illetve az 1956-os forradalom idején bekövetkezett iratvesztés legalábbis egyenetlenné teszi a dolgozatomban tárgyalt téma megismerését. Értve ez utóbbi alatt azt, hogy családonként az időben és földrajzi egységenként nehéz olyan forrásanyagot felmutatni, amely az elemzéseket egységes szempontok szerint lehetővé teszi.

Az udvari kultúra és ezen belül a fő nemesek könyvesmíveltsége gazdag örökséget tudhatott magáénak a középkori Magyarországtól. A királyi udvar példaadó szerepe, ereje a művelődési intézményrendszer ó egyházak, iskolák, művészetek, könyvkiadás (másolás, nyomda), könyvtárak ó támogatásában és fenntartásában megfelelő hatással volt a fő papi és fő úri réteg tagjaira. A Jagelló-kor gazdag kulturális élete a tanúbizonyosság ennek az állításnak az igazolására. A Mohácsi csatavesztés, az ország megosztása, a királyi udvar hiánya, Erdély elszakítása a királlyságtól, majd ennek XVII. század közepi pusztulása olyan keretet jelentett a

m vel dési élet számára, amely nem annak gazdag, gond nélküli virágzása irányába mutatott. A magyarországi és erdélyi arisztokrácia tagjai az udvari kultúra kereteinek kialakításakor tudatosan vállaltak olyan szerepet, amely részben a királyi udvaré lett volna. Ez a tudatosság a reformált egyházak szervezésében, majd az újjászervez d katolikus egyház intézményeinek kialakításában, ezek támogatásában, illetve a birtokok m vel dési intézményrendszerének fenntartásában nyilvánult meg.

A könyv az udvari kultúrában

A könyvek beszerzése, a könyvtár kialakítása az udvar közéleti és m vel dési szerepvállalásának minden eleméhez szükséges, legalábbis hasznos volt. Értve ez alatt a diszciplináris tanítást (praeceptorok, udvari iskola), a vallási életet (papok, lelkészek), a gazdálkodást (várnagy, jószágigazgató, kertész, mesterek), az általános m vel dést (m vészek), a köz-, és hétköznapi életet (jogász, orvos) és utoljára említve, ám talán a legfontosabb szerepet, a katonai és politikai szerepvállalást (f úr, családtagjai, familiárisai).

A könyvbeszerzés módjai nagy mértékben eltértek a többi ország f nemességének szokásaitól. Az arisztokrata örökölhetett könyveket, illetve házassága révén is kerülhetett jelent s könyvmennyiség az udvarába. Láthattunk példát könyvszeret asszonyokra, akik a maguk könyveit, vagy éppen szüleikt l örökölt bibliotékát tudhattak magukénak. Külön ki kell emelni annak a jelent ségét, ha a magyar arisztokrata külföldi asszonyt hozott a házhoz, hiszen ez utóbbi gyakran egészen eltér könyvbeszerzési lehet ségekkel bírt otthonában. A Habsburg Birodalom, a német fejedelemségek, vagy az itáliai városállamok, hercegségek nagy családjából származó feleségek (és néha a Magyarországra költöz férjek) ó több esetben láttuk ezt ó korszer , közel kortárs kiadású könyvanyagot hoztak magukkal az itteni udvarba.

Az itthoni gyarapítási források közül els ként a család tagjainak *mecenatúrája* eredményeként megjelent könyveket említem. A f úri család birtokán esetlegesen m köd *nyomda*, vagy ott el értelmiségi könyvének *támogatása* volt az els lépés a könyvek megszerzésének lehet sége felé. Emellett a helyi *vásárlási* ó nagyon sz k ó lehet séggel is éltek. Miután szervezett könyvkereskedelem az általam vizsgált korszakban nem m ködött Magyarországon, a városokba látogató f úr, de jellemz en az udvar beszerz i megvették a sz kős kínálat darabjait. Ez a vásárlási lehet ség országrészenként más és más volt. A horvátországi megyékb l rendszeresen jártak a tiszttartók Velencébe, Grácba, vagy éppen Bécsbe, ugyanígy a nyugat-magyarországi területekr l, és a nyugati Felföldr l is. Az északi

területekr l Krakkó, vagy éppen Brno, Olomouc hasonlóan elérhet volt. Ez a lehetőség a Tiszahát, a Partium, vagy éppen Erdély urainak nem adatott meg. A f úri család tagja esetenként megvásárolta elhunyt tisztartójának vagy más udvari alkalmazottjának könyvörökségét, de arra is hoztunk példát, amikor az udvari lelkész a f úrra hagyta könyveit.

A könyvbeszerzés szempontjából jóval jelent sebb szerepe volt a f úr *alumniuum*ának. A család támogatásával külföldre utazó diák általában kapcsolatban maradt az udvarral, így folyamatosan kérhettek t le könyveket, amelyeket vagy tanulmányai végén hozott haza, vagy az arra járó keresked kkel hazaküldte azokat. Néha küldtek *könyvvásári- vagy kiadói katalógusokat* is. Ezekb l a f úr kijelölhette a neki tetsz címeket.

A legjobb, a f úr olvasmányízlését leginkább mutató könyvbeszerzési mód azonban az volt, ha alkalom adódott a külföldi könyvesboltokban való *személyes válogatásra*. A magyarországi és erdélyi arisztokrácia tagjai is peregrináltak, vagy lovagi túrán (Kavalierstour) vettek részt. A külföldi utazások különböz céllal történtek. Az egyetemi tanulás (peregrinatio academica), lovagi túra mellett utaztak diplomáciai küldetésben (legatio), de részt vettek uralkodók koronázásán, vagy éppen külföldi hadjáratokban is.

Tudunk olyan esetekr l is, amikor a magyar arisztokrata család valamelyik külföldi, jelent s *kiadóval személyes kapcsolatot* alakított ki (Batthyány ó Wechel; Nádasdy ó Moretus, Blaeu; Esterházy ó Blaeu stb). Ez esetben a külföldi partner persze a saját kiadványait helyezte el térbe az ajánlatában, de nem kizárólagosan.

A könyvbeszerzésr l általánosságban tehát elmondhatjuk, hogy kevés olyan alkalom adódott a magyarországi f úri családok életében, amikor a saját ízlésük szerint választhatták a könyveket. A f úri könyvtárak nem csak a használat szempontjait tekintve voltak igazi udvari, közös használatú könyvtárak, hanem arculatuk megformálásában is. Nem véletlenül volt gyakoribb a magyar udvari környezetben az *et amicorum* bejegyzés-típus, mint Európa nyugati felén.

A *kulturális ízlés és a könyv viszonyának* tekintetében is hordoz egyedi jegyeket a magyar f úri könyves kultúra. Az eddigiekb l kiderült, hogy a f úr olvasmánykultúrájának alakulása nagyon er sen kényszerpályán mozgott, kevésbé volt egyéni ízlése meghatározó. Ett l függetlenül a családi, politikai kapcsolatai mentén a császári és a rokon családok udvarai jelent sen hozzájárultak ennek az ízlésnek az alakulásához. A kíváncsiság más országok és a kora újkorban már más világok (földrészek) iránt természetes emberi tulajdonságként élt, a minta követése pedig már társadalmi kötelezettségek és a szokások miatt is meghatározott volt. Az Európában kialakuló ritkasággy jtemények, majd múzeumok a *gy jtés* tevékenységét kínálták mintául. A megismert külföldi udvarok zenei, mvészeti, színházi világa pedig

intenzívebbé tették a kultúra iránti igény kialakulását. Az út ehhez a magyar főúr számára is természetes tevékenységek köré szerveződő divatokon keresztül vezetett: a vívás, a lovaglás, a lótarás művészete, a kertkultúra kiteljesedése, a későbbi reneszánsz virágzása mellett a modern építészeti stílus, a barokk megjelenése mind olyan jelenségek, amelyek az olvasottság alapú műveltség iránti követelményeket is alakította, formálta. De maga a politika művészete, a hadtudomány is megváltozott.

A magyarországi és erdélyi arisztokrácia számára a vallási komponens erősebbnek mondható, mint nyugat-európai osztályos társaik esetében. Az új vallás, majd az ennek változásai mentén kialakuló új egyházak, az újjászerveződő katolikus egyház intézményeinek létrehozása, fenntartása, az egyházi életben való aktív részvétel arra kötelezte a főurakat, hogy az európai átlagnál jobban tájékozódjanak a vallás dolgában. A szegény egyházi környezet pedig folyamatosan igényelte a közvetlen patronátust. Magyarországon olyan intézményes keretei is kialakulnak a főurak egyházi életben való részvételének, mint a zsinatokon való elnöklés (akkor is, ha neki más volt a vallása), vagy Erdélyben a Református Főkonzisztórium munkájában való napi feladatvállalás.

Az ország politikai irányításában a legfontosabb kérdés korszakunk egészében az volt, hogy miként oldható meg a középkori Magyar Királyság területi és állami egységének helyreállítása, amelynek kulcskérdése a török kiűzése módja volt. Ennek a célnak sok mindent alárendeltek: még vallási meggyőződésük alakításában is szerepet játszott. Pázmány Péter sikeres rekatolizációs akciói mögött világosan látszik az az érv, hogy a császárral, a katolikus szövetséggel együtt, Erdélyt magyarnak megtartva, Franciaországgal kiegyezve van esélye a cselekvésnek. A szentgotthárdi csata felvillantotta az esélyt is, majd a vasvári béke meghozta azt a tudatot, hogy ki számolhatnak a császárral, nem számol velük (szándékos sarkításom). Az olvasmányízlést alakító tényezők sorában ezzel eljutottunk a könyvek használata kérdéséhez.

Az *arisztokrácia könyvhasználata* persze családonként és személyenként eltér. Dolgozatom szerkezetét azért is alakítottam úgy, hogy a horvátországi megyéktől indultam, a nyugat-magyarországi és nyugati felföldi területeken át jutottunk a Partium irányába, majd innen átlépünk Erdélybe. A forrásadottságok is olyanok, hogy ez az földrajzi elhelyezkedést követő elbeszélés egyben többé-kevésbé kronologikus rendet is magában hordoz, már ami az egyes családokban az első dokumentáltan előforduló könyvtárral bíró generációk időszakát illeti. Az is igaz, hogy a délnyugati, a nyugati határhoz közel élők előbb szerezték meg a császári udvarban is elterjedt olvasmányokat, általánosságban modernebb, korszerűbb az a könyvanyag, amelyet az udvaraikban regisztrálhattunk.

Az egyes családoknál igyekeztem figyelmemet arra az olvasmányrétegre szegezni, amely a tulajdonos számára, életrajzából ismerhet en leginkább fontosnak volt gondolható. Nem véletlen, hogy visszatér módon utalok mindig a historikus, a jogi, és fként a politikaelméleti, hadtudományi munkák jellegére. Egy-egy könyvtár, olvasmányanyag modernségének egyik fokmér jévé ennek az olvasmány-rétegnek a frissességét tettem.

A másik elemzési szempont a könyvanyag nyelvi összetétele volt. A latin hivatalos nyelvként természetes ismeretnek számított. A horvátországi megyékben az olasz, és másodsorban a német, a nyugat-magyarországi udvarokban a német, és másodsorban az olasz volt a nyelvismereti sorrend. A Felföldön a f urak jelent s része tudott valamelyest szlovákul, és talán eligazodott az írott cseh nyelvben, néha a lengyelben is. Németül fként a Bécsben vagy Prágában gyakrabban megfordulók tanultak meg. A francia nyelv ismerete a XVII. század közepét l a modernség egyik mércéje. Batthyány Boldizsár kivételes a XVI. századi f urak között franciás m veltségével, de a XVIII. század elején sok család könyvtárában voltak könyvek ezen a nyelven.

Az a jelenség, hogy a politikai elméletek között a francia, és az ez által nagyban befolyásolt olasz iskolához tartozó szerz k munkáit tartották a korban ó és ma is így hisszük ó modernnek, véletlennek mondható. Igaz, a hadtudományok, vagy a szület ben lév mérnöki tudományok német szerz i határozottan korszer ek voltak, és így is értelmeztem. A nyelvismeret, és a modern ismeretek tehát a nyugat-magyarországi udvarokban él ket avatják korszer bbé.

A *szórakozás, a civilizált élet, és a könyvolvasás* is összefügg jelenségek. A korban ennek, ahogy az udvari élet szervezésének is, elmélete is volt. A magyarországi f úri könyvtárakban is megjelentek ezek az elméletek, igaz, jelenlétük ritkaságnak számított. Ahogy a divatkönyveké, a különböző játékokról szóló munkáké is. A szórakoztató olvasmányok a XVI. században még jellemz en az ókori szerz k latin kiadásai voltak, ritkán láthatunk a könyvjegyzékeken német, olasz, esetlegesen francia szépirodalmi tételeket. Ez utóbbiak szaporodnak folyamatosan a XVII. század végéig, amikor már az ókori szerz ket is az említett három nyelven olvasták, illetve megjelentek az udvarlást, a szerelmi élet szabályait leíró munkák is. És ezeket már nemcsak a f urak, hanem az udvar n tagjai is olvasták. Az *asszonyok olvasmányai* a napi vallásgyakorlat könyvei mellett f leg a házi patika fogásait leíró m vek, szakácskönyvek és persze a szépirodalmi munkák voltak.

A f nemesi udvarok hatása a *köznemesi* réteg tagjainak m vel dési szokásaira a példaadás erejével hatott. Ugyanakkor a XVIóXVII. század folyamán kialakult az udvarok gazdasági értelmiségként értelmezhet rétege (jóságigazgatók, várnagyok stb.) ó ezek közül

számosan a kis-, és középnemesség tagjai voltak ó, akik maguk is iskolázott, olvasott emberek lévén, befolyással lehettek a f úri család kulturális életének alakítására, a könyvtár anyagának gyarapítására. A XVIII. század elejére, mivel a társadalmi elmenetelhez ekkor már szempont volt a f úr vallási hovatartozása is, kialakult egy mvelt, olvasottságában a f úrakéval veteked köznemesi csoport, amelynek két legmarkánsabb képviselje Szirmay András és Ráday Pál volt.

A magyarországi f nemesség olvasmányveltségét nehéz európai összehasonlításban szemlélni, tekintve, hogy alapvetően eltér kulturális intézményrendszer vette körül az egyes országokban élket. Igaz ez még a közép-európai régió államait tekintve is. Csehországban a jelenlév császári udvar, a mellé települt értelmiség teremtett alapvetően más viszonyokat, Lengyelországban a két központ (Krakkó és Varsó) mvel désszervezereje (egyetem, királyi udvar) volt lényegesen más. Nem is beszélve a jelentős könyvtermelő központokkal, könyvvásárokkal bíró területek nemességéről. Külön-külön vizsgálva azonban a jelenségeket, egy-egy f úr könyvtárának összehasonlítása a hasonló gazdagságú európai példákkal azt mutatja, hogy a magyar arisztokratának nem feltétlenül kell szégyenkeznie. Az alapvető különbség kétségtelenül a könyvhasználatban résztvevő népesség számában mutatkozik. Magyarországon tudunk kiemelkedő példákat hozni egy-egy arisztokrata mveltségének felmutatásában, de tudnunk kell azt, hogy a magyarországi népességnek csak elenyésző része találkozott a könyvvel, vagyis a f úri családoknak folyamatos feladata maradt olyan mvelési program kidolgozása, amelynek keretében az általános kulturáltsági szintet emelniük kellett. Dolgozatomban erre is hoztam példákat.

A dolgozat témakörében megjelent f bb írásaim

- MONOK István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526ó1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás.* Szeged, 1993. Scriptum. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, V.)
- MONOK István: *A magyarországi f nemesség könyvgy jtési szokásai a XVIóXVII. században.* CaféBábel, 14. kötet (Gy jtés). 1994/4. 59ó68.
- MONOK István: *Francia szerz k a magyar nemesség olvasmányáiban 1526ó1671.* Csongrád megyei Könyvtáros, 1994. 49ó60.
- MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai ó Bibliotheken der Familie-Rákóczi, 1588ó1660.* Szeged, 1996. Scriptum. (A Kárpát-medence koraujkori könyvtárai ó Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, I.)
- MONOK István: *A 16. századi köznemesség m veltségér l.* In: *Nádasdy Tamás (1498ó1562).* Tudományos emlékülés: 1998. szeptember 10ó11. Szerk.: SÖPTEI István. Sárvár, 1999, Nádasdy Ferenc Múzeum. 105ó115.
- MONOK István: *A francia könyv jelenléte a magyarországi olvasmányanyagban a 16ó18. században.* In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére.* Szerk.: FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György. Bp., 2002, MTA TTI. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.) 279ó290
- MONOK István: *Die Bibliothek des Johann Jacob Knaus. Die Reste einer württembergischen protestantischen Bibliothek in Güssing.* In: *Jahrbuch des Ungarischen Kulturinstitutes in Stuttgart.* Hrsg. von Gyula KURUCZ. Stuttgart, 2003. 138ó146.
- MONOK István: *Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában.* MKsz, 2003. 205ó211.
- MONOK István: *Die kulturvermittelnde Rolle des Batthyány-Hofes an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert.* In: *Deutsche Sprache und Kultur, Literatur und Presse in Westungarn/Burgenland.* Hrsg. von Wynfrid KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER. Bremen, 2004, Edition Lumière. 75ó90.
- MONOK István: *Exulanten aus Bayern, Oberpfalz und Pfalz am Batthyány-Hof an der Wende des 16. und 17. Jahrhunderts.* Ungarn Jahrbuch, Bd. 27. 2004. 331ó340.
- MONOK István: *Nyitott kérdések a Bibliotheca Corviniana kora újkori történetében.* In: *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéb l.* Szerk.: MONOK István. Bp., 2004, Corvina Kiadó, OSZK. 45ó63.

Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS.

Band II: István MONOK-Péter ÖTVÖS-Edina ZVARA: *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek.* Eisenstadt, 2004. (Burgenländische Forschungen. Sonderband, XXVI.)

MONOK István: *Arisztokraták és könyvkultúra a XVI-óXVII. században két birodalom határán.*

ó *A Bánffy-család alsólindvai udvara és könyves m veltsége.* ó *A Nádasdy-család sárvári és pottendorfi udvara és könyves m veltsége.* ó *A Batthyány-család németújvári udvara és könyves m veltsége.* In: *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgy jtemények, 1500ó1700.* Szerk.: MONOK István. Bp., 2005, OSZK. 11616., 61668., 69686., 876104.

MONOK István: *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai.* In: *Arisztokrácia, m vészetek, mecénatúra. Az Esterházy-család.* A 2004. április 22623-án megtartott konferencia el adásai. Szerk.: CZOMA László. Keszthely, 2005, Kastélymúzeum. (Kastélykonferenciák, III.) 916101.

MONOK István: *A bibliás Rákóciak.* Bp., 2006, Kossuth Kiadó.

MONOK István: *Batthyány Boldizsár, a franciás.* Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XXIX. Ötvös Péter Festschrift. Szeged, 2006. 1856198.

MONOK István: *š Ex libris Nicolai Bethlen et amicorumö Az š et amicorumö bejegyzésr l és a közös könyvhasználatról.* In: *Humanizmus és gratuláció. Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek.* Szerk.: CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit. Bp., 2009, Balassi Kiadó. 2666276.

MONOK István: *Udvartartási minták, korszer ismeretanyag a 16617. század fordulójának f úri könyvtáraiban Magyarországon.* In: *Színlelés és rejt zködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai.* Szerk.: G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Bp., 2010, L'Harmattan Kiadó. 67676.